

תכונות האגדה העממית

מאת מיכאל דשא

"בְּרִית כְּרוּתָה הִיא –
הַלּוּמֵד אֲגָדָה מֵחוּץ
הַסֵּפֶר לֹא בְּמִהְרָה
מְשַׁבֵּחַ".

(ירושלמי, ברי' ה')

קסם מיוחד שורה על אגדות התלמוד שלנו, שהן מיטב האגדות העממיות של עם ישראל. לשונן החסכונית והפשטה, ועם זה — הבהירה והמדויקת, עלילתן המפתיעה ועל הכל — תוכנן האנושי והמוסרי העמוק והנעלה — מעניקים להן כוח מושך ומחנך רב, והופכים אותן לחומר ספרותי מעולה לילדים ובני נוער. כאשר הורים ומחנכים נבונים מגישים חומר זה בשעה המתאימה ובצורה הנכונה לילדים בגיל שש ומעלה, הריהו נחרת בזכרונם ומעשיר את נפשם לעולם. בשנים האחרונות רבו הליקוטים והעיבודים של אגדות התלמוד, והם יצאו לאור בצורת ספרים מצויינים מרהיבי עין ולב. לא אדון כאן בטיבם של עיבודים אלה ובוודאי אין בכוונתי להעריכם ולהעדיף זה מזה. בשורות הבאות אתייחס לאגדות, כפי שהן מופיעות בתלמוד, בנוסחן העתיק, ולכל היותר אצטט אותן כפי שהן מופיעות ב"ספר האגדה" לביאליק—רבניצקי. עתה נתבונן מעט בתכונותיה הבולטות של האגדה העממית.

א. גרעין היסטורי

בכל אגדה טמון גרעין היסטורי, או לפחות גרעין פיסיוממשי. במרכז האגדה עומדת לרוב אישיות היסטורית של אחד מגדולי האומה, אשר העם רקם סביבה במשך דורות רקמת דמיון בהתאם להשקפותיו של אותו עם על דמותו לאידיאלית של מנהיג צבאי, מדיני או רוחני. כלומר, העם קשר לדמותו של אותו מנהיג מעשים, ארועים ודברים, שעל פי רוב אין להם יסוד עובדתי, אך הם תואמים בתודעת העם

ובדמיונו את אופיה וסגולותיה של אישיות המנהיג, כפי שנקבעה בזכרון העם, או כפי שהעם היה רוצה שתהיה. כך ייחסו, למשל דורות מאוחרים בישראל את סגולת הרועה הטוב למשה רבנו, את אהבת הבריות והכנסת האורחים לאברהם אבינו, והפליגו בדמיונם בהבלטת סגולות אלו באמצעות אגדות רבות ושונות.

גרעין היסטורי מסוג אחר, המשמש פעמים הרבה כנושא האגדה ומרכזה, הוא — מאורע היסטורי-לאומי חשוב, כגון: מלחמה גדולה, מלחמת שחרור, או להבדיל, מלחמה שבסופה חורבן לאומי וגלות, וכן תמורות חשובות אחרות בחיי האומה בישראל, לדוגמא, שימשו רקע לאגדות רבות יציאת מצרים, מלחמות דוד, מלכות שלמה, חורבן הארץ על אשור ובבל וכן גם חורבן בית שני ומלחמות השחרור של החשמונאים וחורבן ביתר.

אפשרות שלישית — במקום אישיות או מאורע היסטורי ממשי עומדת במרכז האגדה שאיפה לאומית חזקה, או ערך רוחני עליון, כגון: האמונה במשיח; כיסופי הגאולה, קדושת השבת (נהר הסמבטיון המשליך אבנים כל ימות השבוע ונח בשבת) ועוד.

אפשרות רביעית — מקום מפורסם, או עצם בולט בנוף משמשים לעתים כגרעין לאגדות עם, כגון: אגדות הר המוריה, אגדות ירושלים, צפת, חברון וכו'. וכן אגדות הכנרת, אגדות קבר דוד או קבר רחל אמנו; אגדת סלע החורבן וכו'. יש אשר עץ ענק, שבעימים, באר עזובה, בנין-עתיק ואף מעין, מערה וכו' משמשים בסיס לאגדות עם. גם במקרים אלה משתקפים באגדות רגשי האהבה, הקדושה והגעגועים של העם לאתרים שונים בנופי מולדתו.

ב. יסוד מיתולוגי

ברבות מן האגדות העתיקות שלנו, וכן של עמים שהיו עובדי אלילים בעבר, יש יסוד מיתולוגי חזק. יסוד זה עיקרו — התכונות והכוחות, שייחסו עמים אלה לאליהם ולאלותיהם. גם בכמה מן האגדות שלנו נשאר משקע מיתולוגי ניכר כגון: האגדות על שלמה המלך ואשמדאי, על יהושע בן-חנניה והמכשפות, או מעשי הנפילים בימי בראשית ועוד.

ג. כוחות על-טבעיים ועל-אנושיים

לבד מן היסוד המיתולוגי המובהק מצויים ופועלים באגדות-עם רבות כוחות על-טבעיים שונים, מושרשים עמוק באמונות טפלות של המון-העם כגון: שדים, רוחות, קמיעות, כשפים, פיות, ענקים, גמדים, ומעשי קסם ונסים שונים. לכך יש להוסיף, כמובן, את השתתפותו הגלויה או הסמויה של אלוהים במעשי בני-אדם (ביחוד באגדות ישראל) בין במישרין ובין על ידי שליחים כגון: מלאכים המתלבשים בדמות בשר ודם, ובישראל — דמותו של אליהו הנביא המופיעה באגדות רבות כשהוא מחופש כקבצן, כפועל שכיר, כזקן נווד וכד'.

האגדה העממית, כמשתמע משמה, היא יצירה עממית, כלומר יצירה קולקטיבית של העם. אכן, יש מקום לשער, שלכל אגדה היה בראשיתה אב-מוליד אחד, שהשמיע אותה לראשונה ברבים; אך במרוצת הדורות נשכח ונעלם יוצרה הראשון, ויצירת היחיד התגלגלה לרשות הרבים. ידים רבות חלות בה במשך הזמן, גלגולים שונים עוברים עליה; היא משנה פניה, בכל דור נוספים עליה פרטים או ארועים, אף נפשות פועלות, והתהליך נמשך ללא הפסק, כל עוד מסופרות האגדות בפי העם, וכך אפשר לראות באגדת עם יצירה משותפת של דורות רבים.

ה. ערכים לאומיים, היסטוריים ורוחניים

נראה, כי האגדות שסופרו על גדולי האומה, או על עיתות משבר בתולדות העם (כגון סיפורי יציאת-מצרים או סיפורי-חורבן וכ"ו) נועדו להחדיר בלב המנון-העם ערכי אמונה ומוסר ולחזק בלבו שאיפות לאומיות וזכרונות היסטוריים חשובים, כגון: יראת השם, אהבת התורה, אהבת ארץ-ישראל, אהבת הבריות, האמונה במי שיח, מידות הצניעות והענוה, מידת החסד והצדקה, שמירת השבת והמסורת בכלל. האגדות שימשו אפוא מכשיר חינוכי בידי מנהיגים רוחניים, מורים דגולים ושאר גדולי העם. מנהיגים אלה השתדלו, אגב שיחות חולין או תוך לימוד הלכות ודברי תורה לנטוע בקרב הצבור וביחוד בלב בני הנוער ערכי מסורת, הערצה לגדולי האומה בעבר ולקדשי-העם בכלל, וכן לחזק רגשות אהבת העם והארץ, באמצעות סיפורים ואגדות, שכן הם ידעו להעריך את כוחם של סיפורים בטיפוח חוויות ורגשות. וכך נאמר במדרש: "רצונך שתכיר מי שאמר והיה העולם — למד אגדה, שמתוך כך אתה מכיר את הקב"ה ומדבק בדרכיו". בשנוי נוסח אפשר לצטט מאמר זה כך: "רצונך להכיר היטב אופיה של אומה מן האומות — קרא ולמד את אגדותיה". שכן באגדות-עם משתקפים מיטב האידיאלים וארחות החיים של האומה. לא מקרה הוא אפוא, שבתלמוד שלנו נזכרים בעלי-הלכה גדולים, שהיו גם בעלי אגדה מחוננים. רבות מאגדות התלמוד והמדרש מיוחסות לבעלי הלכה מפורסמים.

האגדות המשובצות בתוך דברי הלכה נועדו לקרב את עקרי התורה לליבות השר-מועים, לגוון ולרענן את הלימוד ולהשפיע על הדמיון והרגש של התלמידים, יש אפוא יסוד סביר להניח, כי יוצרי האגדות בישראל, ומכל מקום — מעצביהן החשובים, היו גדולי הרוח של העם. בכך נבדלות רוב האגדות (Legends) מן המעשיות (Fairy-tales), שכן האחרונות נוצרו, כנראה, ברובן ע"י פשוטי-עם.

ו. פשטות הלבוש והקיצור

האגדה העממית בכלל, והישראלית בפרט, מצטיינת בקיצורה ובצמצומה. היא נמנעת לרוב מתיאורים מפורטים של נוף, של בית ואף מתיאור צורתם החיצונית של

הגיבורים. קו אחד, שרטוט בולט — ודי לה. הלשון פשוטה ביותר, המבנה ברור ושקוף, ורובו של הסיפור, פרט לאירועים העיקריים המתוארים אף הם בקיצור נמרץ, הוא דרשיח בין הגיבורים, דרשיח זה בנוי ממשפטים קצרים כגון: "אמר לו... אמר לו"... וכו', כמו כן אין נתוחים וחיטוטים במשימות הגיבורים. אופיים של הגיבורים מתברר לנו בצורה חדה ומפורשת ע"י המעשים והמלים המעטות שבפיהם. אין וידויים ארוכים, אין השתפכויות נפש; הרגשות והלך הנפש סמויים כמעט מעינינו; הם חבויים בין השיטין, אך הקורא או השומע חש בהם היטב ומשלימם בעזרת דמיונו. דבר זה אמור בכל סוגי היצירה העממית כגון: בבלדה, בסיפורי-העם, במעשייה, בבדיחה העממית וכו'. פשטות, בהירות, קיצור, המנעות מתיאור פרטים, והצפנת הדעות והרגשות בתוך המעשים — אפשר הם הם המעניקים לאגדת העם את יופיה, את עצמת השפעתה ואת אריכות ימיה, שכן אין היא מתיישנת עם הזמן, וכוחה עתה ככוחה לפני אלפי שנים.

ז. נוסחות קבועות, מוטיבים חוזרים ומסגרות אחידות

מדרכה של האגדה העממית, שיש לה כמה דפוסים קבועים, שעוצבו ונתגבשו במשך הדורות, ודפוסים אלה חוזרים ברוב האגדות מטיפוס מסויים כגון: באגדות התל-מוד. "כבד לב פרעה — למה הדבר דומה? לארי, חיות ושועל"... וכו'. או הפתיחה השכיחה — "משל למה הדבר דלמה, למלך שרצה...". וכן גם לגבי מוטיבים שונים החוזרים באגדות רבות כגון: מוטיב הרשע החזק, והצדיק החלש, ובסופו של דבר מנצח החלש את החזק בעזרת כוחות עליונים. וכן מוטיב הענק והכביר בחיות ובבני אדם, כגון אגדות עוג מלך הבשן, או אגדות על הליתן וכדומה.

ה. סיכום

מכל האמור לעיל מתברר שכל אגדה עממית נושאת בתוכה ערכים ומוטיבים וכן דרכי תשובה וביטוי, ארחות-חיים וסימני היכר נוספים המיוחדים ואופייניים לעם מסויים ומכל מקום לתקופה ותרבות מסויימים של אותו עם, גם כאשר העלילה שאולה לפעמים מעמים אחרים, הרי בעיבודה הלאומי-המקומי לובשת היא את צביונו ואופיו של העם, אשר אימוץ אותה לעצמו. כך, למשל, אגדות התלמוד שלנו, שאחזות מהן הושפעו או, אף עברו אלינו מתרבויות פרס, יוון ורומא, הנה בגירסתן העברית שינו את מוגמתן ואת מוסר-ההשכל שלהן ולבשו אופי יהודי-יחודי. הערכים השכיחים ביותר באגדות שלנו, הערכים המוקנים להן את קלסתרון היהודי המובהק הם: אהבת הצדק; מדת החסד והרחמים; יחסים חמים ועדינים בתוך המשפחה; קדושת חיי אדם; אהבת התורה והמסורת היהודית, ומדות הענווה, החכמה, הצניעות והשלום. אחדים מן הערכים הללו ניתן למצוא בשלוש האגדות המובאות כאן.

1. אלכסנדר ומלך קציא :

"הלך אלכסנדרוס מוקדון משם אצל מלך קציא. הראהו הרבה כסף וזהב. אמר : לא לראות כספכם וזהבכם באתי, אלא לראות דיניכם, עד שהם יושבים באו שני בני-אדם לדין לפני המלך. אמר אחד : אדוני המלך, חורבה לקחתי (קנייתי) מאדם זה וגרפתיה ונמצא מטמון בתוכה, ואמרתי לו : טול מטמון שלך ; חורבה לקחתי, מטמון לא לקחתי. ואחד, אמר : מה אתה מתיירא מעונש גזל (מחטא של גזל) — אף אני כך ; החורבה וכל מה שבתוכה מכרתי לך — מתהום ארץ עד רוס־רקיע. קרא המלך לאחד מהם ואמר : יש לך בן זכר ? אמר לו : הן. קרא לשני ואמר לו : יש לך בת ? אמר לו : הן. אמר להם : ילכו ויינשאו זה לזה ויהא המטמון לשניהם. התחיל אלכסנדרוס תמה, אמר לו : מה אתה תמה, וכי לא יפה דנתי ? אמר לו : הן. אמר לו : אילו בא לפניך דין זה במדינתכם מה היית עושה בו ? אמר לו : הייתי חותך ראשו של זה וראשו של זה והמטמון ירד לבית המלך. אמר לו : וחמה מאירה לכם ? אמר לו : הן. וגשמים יורדים עליכם ? אמר לו : הן. אמר לו : שמא יש במדינתכם נתכם בהמה דקה ? אמר לו : הן. אמר לו : תיפח רוחו של אותו האיש ! בזכות בהמה דקה החמה מאירה לכם והגשמים יורדים עליכם." ("תמיד" ל"ב).

2. בין אב לבתו

רבן גמליאל השיא את בתו. אמרה לו אבא, התפלל עלי. אמר לה : יהי רצון שלא תחזרי לכאן. ילדה בן זכר. אמרה לו : אבא, התפלל עלי. אמר לה : יהי רצון שלא יכלה "אוי" מפיד. אמרה לו : שתי שמחות באו לי ואתה מקללני ! אמר לה : שתיהן תפלות הן : מתוך שיהא שלום לך בביתך לא תחזרי לכאן : ומתוך שיהא בנך קיים לא יכלה "אוי" מפיד : "אוי, שלא אכל בני, אוי, שלא שתה בני, אוי, שלא הלך בני לבית הכנסת". (בראשית רבה כ"ו).

3. קיסר ורבן גמליאל

אמר לו קיסר לרבן גמליאל : אלהיכם גנב הוא, שנאמר : "ויפל ה' אלהים תרדמה על האדם וישן, ויקח אחת מצלעותיו". (בראשית ב' כ"א). אמרה לו בתו (של רבן גמליאל) : הניחיהו ואני אשיבנו. אמרה לו (לקיסר) : תנו לי דוכס (שופט, לעשות לי דין) אחד, אמר לה : למה לך ? אמרה לו : לסטים באו עלינו הלילה ונטלו ממנו קיתון של כסף והניחו לנו קיתון של זהב. אמר לה : ולואי שיבוא עלינו בכל יום ! אמרה לו : ולא יפה היה לו לאדם הראשון, שנטלו ממנו צלע אחת ונתנו לו אשה לשמשו ? (סנהדרין ל"ט).